

Epistemologia Arystotelesa i epistemologia Kanta. Studium porównawcze

Aristotle's and Kant's epistemology. Comparison study

Dawid Mielnik, *Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*

Typ artykułu: oryginalny artykuł naukowy.

Źródło finansowania badań i artykułu: środki własne Autora.

Cytowanie: Mielnik D., (2018) *Epistemologia Arystotelesa i epistemologia Kanta. Studium porównawcze*, „Rynek-Społeczeństwo-Kultura” nr 2(28), s. 72-78, <https://kwartalnikrsk.pl/Artykuły/RSK2-2018/RSK2-2018-Mielnik-Epistemologia-Arystotelesa-i-Kanta-Studium-porownawcze.pdf>

STRESZCZENIE

Celem niniejszej pracy jest próba ustalenia zakresu podobieństw oraz różnic pomiędzy epistemologicznymi doktrynami Arystotelesa oraz Kanta. Osiągnięcie celu pracy jest możliwe dzięki przybliżeniu myśli obydwu filozofów oraz zestawieniu ich poglądów pod kątem wyznaczonego celu badawczego. Praca została podzielona na trzy główne części. Najpierw zaprezentowano doktrynę Arystotelesa. Następnie przybliżono naukę Kanta. Wreszcie w ostatniej części pracy porównano obie propozycje. W świetle przeprowadzonych zestawień należy stwierdzić, że spory stopień podobieństwa występuje jedynie na globalnym poziomie refleksji obydwu filozofów. Znaczące różnice są już natomiast możliwe do zaobserwowania na poziomie szczegółowym. Różnice te w znacznym stopniu można wytłumaczyć innym punktem wyjścia refleksji obydwu filozofów.

Słowa kluczowe: Arystoteles, Kant, epistemologia, poznanie, filozofa.

The main purpose of the paper is an attempt of finding out similarity and difference range between Aristotle's and Kant's epistemological doctrines. The aim paper realization is possible thanks to presentation and juxtaposition of both philosophers' doctrines. The paper was divided into three main parts. In the first one Aristotle's ideas were presented. In the second one Kant's ideas were presented. Finally in the third one both doctrines were compared. On the basis of the analysis it could be claimed that we can see a big similarity range on global level of philosophical doctrines. Important differences can be seen on detailed level.

Keywords: Aristotle, Kant, epistemology, knowledge, philosophy.

ABSTRACT

Wstęp

Problematyka poznania już od czasów starożytnych była tematyką chętnie podejmowaną przez kolejne pokolenia filozofów. Poszczególni myśliciele starali się podać własne, w ich mniemaniu prawdziwe, propozycje dotyczące tego, jak przebiega ludzkie poznanie oraz jakie komponenty biorą w nim udział. Swoistego rodzaju *novum* do tych refleksji wprowadziła epoka nowożytna, kiedy wskutek znaczącego postępu w rozwoju nauk ścisłych refleksja epistemologiczna mogła zostać wzbogacona o zupełnie nowe, nieznane dotąd, spojrzenie. Nowe podejście wywarło tak silny wpływ na naukę o poznaniu, że obecnie uprawianie filozoficznego namysłu epistemologicznego bez uwzględnienia osiągnięć nauk ścisłych wydaje się niekompletne. Na tle wielu interesujących propozycji w zakresie epistemologii do jednych z najważniejszych można zapewne zaliczyć refleksję Arystotelesowską oraz Kantowską. Stosunkowo duża różnica czasowa dzieląca obydwu filozofów w tym przypadku stanowi intrygujący punkt wyjścia pod kwestię ewentualnych zbieżności w myśli Stagiryty i niemieckiego filozofa. Szukanie wspomnianych podobieństw jest dodatkowo interesujące w obliczu faktu, że obydwaj myśliciele reprezentują dwie zupełnie różne epoki pod względem przyjmowanych aksjomatów filozoficznych. O ile Arystoteles mógł bazować jedynie na własnych obserwacjach, przemyśleniach i nikłej (ze współczesnego punktu widzenia) wiedzy z zakresu szeroko rozumianych nauk ścisłych, o tyle Kant był świadkiem stopniowego rozkwitu nauk ścisłych i mógł czerpać pełnymi garściami z ich osiągnięć¹. Jednocześnie jednak niemiecki filozof żył

w czasach, gdy nowe dyscypliny dopiero zaczynały zdobywać stopniową przewagę nad filozofią w zakresie różnych odkryć i dokonań. Z tego powodu, chociaż Kant mógł czerpać z nowych dyscyplin, to jednak ciągle musiał w znacznej mierze opierać się na refleksji filozoficznej (Sgarbi 2016: 68-69; Kim 2015: XIX). W tym kontekście zatem porównanie epistemologicznego namysłu obydwu filozofów tym bardziej wydaje się intrygujące i cenne.

Celem niniejszego opracowania będzie próba wskazania różnic i podobieństw pomiędzy myślą Arystotelesa i Kanta. Osiągnięcie celu pracy będzie możliwe dzięki przybliżeniu oraz zestawieniu myśli obydwu filozofów w zakresie wyznaczonym przez temat niniejszego opracowania. Praca zostanie ustrukturyzowana w trzech głównych częściach. Najpierw będzie miało miejsce przybliżenie Arystotelesowskiej epistemologii. W dalszej kolejności badania zostaną zogniskowane wokół epistemologicznej wizji Kanta. Wreszcie w części trzeciej zostanie dokonane porównanie obydwu koncepcji.

Arystotelesowska wizja ludzkiego poznania

Ponieważ epistemologia Stagiryty jest ściśle powiązana z jego założeniami antropologicznymi, istotne wydaje się uprzednie przybliżenie kluczowych elementów antropologii Arystotelesa, by na tej podstawie dobrze osadzić jego epistemologię. Z tego powodu w pierwszej kolejności analizy zostaną poświęcone Arystotelesowskiej wizji człowieka. Następnie badania zostaną zogniskowane wokół właściwego tematu niniejszego opracowania, a więc epistemologii, która w systemie Stagiryty funkcjonuje w dwóch obszarach: poznania zmysłowego i rozumowego.

¹ Niektórzy badacze mówią nawet o „rewolucji kopernikańskiej” w związku z refleksją epistemologiczną Kanta. Zob. Rubinstein 2014: 91.

Antropologia Stagiryty

W ujęciu Stagiryty człowiek jest bytem składającym się z dwóch podstawowych komponentów go konstytuujących. Jednym z nich jest sfera materialna, a więc ciało, drugim zaś – sfera duchowa, a więc dusza². Dopiero koegzystencja tych dwóch elementów warunkuje powstanie bytu ludzkiego, a pominięcie jednego z nich tę możliwość niweczy (Krapiec 2006: 350)³. Szczególną rolę Arystoteles przypisuje ludzkiej duszy, która, w jego ujęciu, nie tylko jest odpowiedzialna za najbardziej doniosłe funkcje przysługujące człowiekowi, ale również jest podstawą jego tożsamości substancjalnej. Podczas gdy ciało daje duszy możliwość wyrażania się, to właśnie dusza je ożywia i daje mu możliwość poruszania się.

Sama dusza w opinii Arystotelesa nie jest rzeczywistością jednorodną, ale pełni w człowieku kilka różnych funkcji. Właśnie w tym kontekście Stagiryta wyróżnia trzy właściwe funkcje duszy ludzkiej: wegetatywną, sensorywną (zmysłowo-motoryczną) i rozumową. Funkcja wegetatywna jest odpowiedzialna za kierowanie takimi działaniami ludzkimi, jak rodzenie, odżywianie się i wzrost. Druga z przywołanych funkcji duszy (sensorywna) umożliwia człowiekowi poruszanie się, rządzi sferą pożądania oraz daje możliwość odbierania wrażeń. Najistotniejszą funkcją duszy ludzkiej jednak jest tzw. funkcja rozumna. To właśnie jej są podporządkowane takie czynności, jak podejmowanie decyzji czy myślenie (Miller 2002: 187; Marietta 1998: 104-105). O doniosłym znaczeniu ostatniej z wymienionych funkcji duszy ludzkiej świadczy również to, że sam filozof przypisał jej nieśmiertelność przejawiającą się w zdolności przetrwania rozpadu ciała, czego nie uczynił w przypadku innych funkcji duszy (wegetatywnej i sensorywnej).

Poznanie zmysłowe

Specyficzna struktura ludzkiego bytu złożona z trzech różnych funkcji duszy umożliwia człowiekowi poznanie na różnych poziomach. Z jednej strony bowiem może on odbierać dane przez pośrednictwo zmysłów, z drugiej zaś strony może w tym celu posługiwać się rozumem (Kuniński 2012: 310). W każdym razie istotne jest to, że poszczególne sposoby poznania (zmysłowy, rozumowy) mają swoje zakotwiczenie w różnych funkcjach duszy: za poznanie zmysłowe będzie odpowiedzialna funkcja sensorywna, za poznanie rozumowe natomiast – rozumowa. Dopiero łączne ujęcie tych władz umożliwia człowiekowi pełne poznanie na poziomie umysłowo-zmysłowym. Chociaż bardziej istotne w systemie Stagiryty jest poznanie rozumowe, to jednak chronologicznie pierwsze jest poznanie zmysłowe, ponieważ to ono przekazuje rozumowi przedmioty poznania niezbędne do przeprowadzenia procesu poznawczego na poziomie rozumowym⁴. Poznanie zmysłowe, jak już zauważono, w ujęciu Arystotelesa jest związane z sensorywną funkcją duszy ludzkiej. Wśród

² W kontekście tej uwagi można zatem stwierdzić, że człowiek jest tzw. bytem hylemorficznym.

³ Ta uwaga ma zastosowanie w odniesieniu do człowieka, ponieważ w filozofii Arystotelesa mogą istnieć realnie byty pozbawione materialnej sfery.

⁴ Właśnie w tym kontekście pojawiła się słynna łacińska sentencja *nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu* ('nie ma niczego w intelekcie, czego w pierw nie byłoby w zmysłach') oraz koncepcja niezapisanej księgi zapisywanej przez doświadczenia (łac. *tabula rasa*). Zob. Dąbrowski 2017: 67-68. Por. Cross 2014: 18.

różnych możliwości zapewnianych człowiekowi przez tę funkcję zdolność do doznawania wrażeń zmysłowych jest spośród nich najważniejsza. Odbiór poszczególnych wrażeń zmysłowych jest możliwy dzięki temu, że odpowiednie władze zmysłowe znajdują się w stanie tzw. możliwości do ich odbioru (Arystoteles 1992: 86). Owa możliwość zachowuje zdolność do odbioru poznawanego przedmiotu nawet wtedy, gdy w danej chwili nie nawiąże ona kontaktu poznawczego z poznawanym przedmiotem. Aktualizacja tej możliwości następuje natomiast w momencie, gdy dochodzi do kontaktu przedmiotu poznawanego z władzą duszy sensorywnej, a więc gdy przedmiot znajduje się w zasięgu oddziaływania tej zdolności duszy (Krokos 2013: 69).

Kontakt odpowiedniej władzy z właściwym jej przedmiotem poznania jest kluczowym momentem całego procesu poznawczego (Arystoteles 1992: 89-90). Owocem owego zetknięcia się władzy i przedmiotu jest wrażenie zmysłowe właśnie poznanej rzeczy, które zostaje utworzone w podmiocie ludzkim (Sady 2013: 24). To wrażenie zmysłowe jest podobieństwem przedmiotu, który znalazł się w zasięgu oddziaływania zmysłowej władzy poznawczej. Arystoteles uściśla, że faktycznie dochodzi do przyswojenia formy poznawanej rzeczy bez jej materii⁵. W celu lepszego zobrazowania swojej myśli Stagiryta sięga po obraz sygnetu odcisniętego na wosku. Kiedy następuje kontakt tych dwóch rzeczy, sygnet przekazuje swój kształt (a więc formę) woskowi. Wosk zatem w pewnym sensie przyswaja sobie pewien element należący do sygnetu.

Arystoteles wskazał na istnienie pięciu zmysłów zewnętrznych odbierających dane pochodzące z zewnątrz. W jego ujęciu są to następujące zmysły: słuch, węch, wzrok, smak i dotyk. Każdy ze zmysłów jest niejako odpowiedzialny za poszczególny rodzaj przedmiotu, który odbiera. W związku z tym kiedy dochodzi do kontaktu słuchu z właściwym mu przedmiotem (np. z muzyką), uaktualnia on swoją możliwość, podczas gdy inne zmysły (np. węch) tego nie robią. Co więcej, Stagiryta okazywał bardzo duże zaufanie wobec zmysłów ludzkich, i to do tego stopnia, że według niego podczas kontaktu danego zmysłu z właściwym mu przedmiotem zmysłowym (np. jakiegoś obrazu ze wzrokiem) zmysł odbierający wrażenie nie może popaść w błąd (Arystoteles 1992: 90)⁶.

Poznanie rozumowe

Jak już zauważono na poprzednim etapie analiz, poznanie rozumowe Stagiryta związał z rozumną funkcją duszy ludzkiej. Z drugiej strony, ponieważ ta funkcja przysługuje jedynie człowiekowi, na tej podstawie można stwierdzić, że w filozofii greckiego myśliciela jest to rodzaj poznania właściwy jedynie ludziom. W tym przypadku przedmiotem poznania nie jest już jednak materialny przedmiot zewnętrzny, ale forma ujęta w sposób intelektualny, a zatem całkowicie pozbawiona materii (Arystoteles 1992: 123). Co więcej, w przypadku tego rodzaju poznania Stagiryta opowie się również za brakiem udziału jakiegokolwiek czynnika cielesnego. Poznanie rozumowe jest możliwe głównie dzięki rozumowi ludzkiemu, który trwa w stanie możliwości do przyswojenia właściwego sobie przedmiotu.

⁵ Kluczowe w Arystotelesowskiej filozofii rozróżnienie na materię i formę nie zostało przybliżone w niniejszym opracowaniu.

⁶ W epistemologii Arystotelesa pewną rolę pełni również tzw. zmysł wspólny, ale ze względu na specyfikę pracy ten temat nie zostanie rozwinięty w niniejszym opracowaniu.

Kiedy taki przedmiot pojawi się w zasięgu jego oddziaływania, ma miejsce interakcja, w wyniku której dochodzi do wytworzenia pojęcia (Krokos 2013: 70). Nie trudno zauważyć, że struktura aktu poznawczego w przypadku poznania rozumowego jest podobna do tej, która została zaprezentowana w odniesieniu do poznania zmysłowego. Zasadnicza różnica opiera się właściwie na innym przedmiocie poznania.

W związku z zagadnieniem sposobu przyswajania przedmiotu przez rozum i sposobu jego formowania w procesie poznawczym Arystoteles wprowadza bardzo ważne rozróżnienie na tzw. intelekt czynny i tzw. intelekt bierny (Arystoteles 1992: 126-128). Rolę tego drugiego można rozumieć na zasadzie pewnego wstępnego przygotowania poznawanego przedmiotu pod jego dalszą „obróbkę” przez intelekt czynny. Wydaje się, że intelekt bierny można rozumieć jako rodzaj niematerialnej materii, w którą zostaje wcielony każdy z przedmiotów poznania rozumowego. W odniesieniu do intelektu czynnego zaś można stwierdzić, że to właśnie on doprowadza do zaktualizowania możliwości poznania rozumowego wskutek wyraźniejszego ukazania form poznawanych przedmiotów rozumowych. O wyjątkowej roli intelektu czynnego świadczy fakt, że w ujęciu Arystotelesa ten komponent nie przynależy w sensie ścisłym do ludzkiej duszy, ponieważ przychodzi do człowieka z zewnątrz (Morawiec 2014: 30-31).

Kantowska nauka o poznaniu

Przedstawiając nauczanie Immanuela Kanta na temat sposobu ludzkiego poznania, należy mieć świadomość stosunkowo dużego stopnia złożoności jego teorii⁷. Stąd, żeby prawidłowo zrozumieć myśl niemieckiego filozofa, warto poprzedzić właściwą część analiz przybliżeniem sposobu rozumienia najważniejszych pojęć epistemologicznych przez Kanta. Będzie to stanowiło pierwszą część tego fragmentu opracowania. W dalszej kolejności zostaną przybliżone dwa główne obszary poznawcze wyróżnione przez filozofa: świat zmysłów oraz intelektu.

Kluczowe pojęcia w epistemologii Kanta

Do terminów odgrywających w filozoficznym namyśle epistemologicznym Kanta kluczową rolę można zaliczyć następujące pojęcia: ogląd, pobudzenie, wrażenie, przedstawienie, zjawisko, zmysłowość, fenomen, przedmiot transcendentálny, noumen, kategorie, estetyka transcendentálna, logika transcendentálna⁸. Choć poszczególne pojęcia mają swoją właściwą treść i ściśle określone znaczenie w filozofii niemieckiego myśliciela, to jednak warto zwrócić uwagę na to, że sam filozof nie zawsze korzysta ze wszystkich pojęć precyzyjnie, zgodnie ze znaczeniem, jakie sam im nadał.

Ogląd i pobudzenie są pojęciami, które można rozpatrywać w kategoriach pewnych epistemicznych zdolności ludzkich. Przez

⁷ Ten fakt uzasadnia większą objętość tej części opracowania względem wcześniejszych analiz poświęconych problematyce poznania u Arystotelesa.

⁸ Co prawda w dalszej części opracowania nastąpi bardziej szczegółowe wyłożenie owych pojęć w konkretnych kontekstach poznawczych, niemniej wprowadzenie i przynajmniej częściowe przybliżenie tych kluczowych dla filozofa pojęć wydaje się o tyle potrzebne, że refleksja epistemologiczna Kanta jest stosunkowo trudna do właściwego zrozumienia. Upřednie uporządkowanie najważniejszych kwestii może przysłużyć się zatem lepszej recepcji myśli filozofa.

ogląd Kant rozumie tę potencjalność, która umożliwia podmiotowi poznającemu odniesienie się do przedmiotu poznania, a zatem nawiązanie z nim relacji poznawczej. Pobudzenie z kolei wskazuje na możliwość uzyskiwania przedstawień poznawanych przez człowieka przedmiotów (Copleston 2005: 210). Wrażenie i przedstawienie z kolei, będące wyrazami bliskoznacznymi, należy wiązać ze skutkiem zetknięcia się zdolności poznawczych człowieka z poznawanym przedmiotem. Są one zatem owocem nawiązania relacji pomiędzy podmiotem poznającym a poznawaną rzeczą (Kant 2001: 74). Zjawisko z kolei jest dostępną dla człowieka stroną poznawanego przez niego przedmiotu jeszcze nieuporządkowaną. Zmysłowość natomiast można rozumieć jako proces uzyskiwania przedstawień poznawanych przedmiotów przez podmiot poznający (Kant 2001: 73-74).

Fenomen jest pojęciem zbliżonym do zjawiska z tą różnicą, że fenomen określa już uporządkowane dla ludzkiego odbioru zjawisko. Przez przedmiot transcendentálny filozof rozumie wyabstrahowaną z kategorii rzecz samą w sobie, przez noumen zaś – intelektualny ogląd, w którym przedmiot transcendentálny może być oddany (Copleston 2005: 238). Wspomniane kategorie wskazują na aprioryczne pojęcia intelektu lub zmysłów, porządkujące odbierane przez człowieka przedstawienie poznawanego przedmiotu. Wreszcie estetyka transcendentálna i logika transcendentálna są rodzajami dziedzin badającymi kolejno zmysłową sferę podmiotu poznającego oraz aprioryczne zasady intelektu ludzkiego.

Świat zmysłów

Według Kanta człowiek może odbierać dane pochodzące z wnętrza osoby ludzkiej albo spoza niego (Bird 2006: 328; Schmalfeldt 2011: 133). W pierwszym przypadku przedmiotem poznania będą różnego rodzaju stany wewnętrzne człowieka, a zatem jego emocje, uczucia czy dolegliwości psychiczne lub fizyczne, w drugim przypadku przedmiotem poznania będzie natomiast to wszystko, co znajduje się poza podmiotem poznającym (Copleston 2005: 213). W odniesieniu do poznawania stanów wewnętrznych Kant stwierdził, że ich recepcja w „czystej” formie, a zatem dokładnie w takiej postaci, w jakiej one występują, jest niemożliwa. Dzieje się tak dlatego, że zdolności poznawcze człowieka mają narzucony swoistego rodzaju filtr, przez który przepuszczają wszystkie poznawane stany wewnętrzne. Przejście przez ów filtr zakłada odpowiednie przystosowanie poznawanego stanu wewnętrznego do zdolności poznawczych człowieka. W terminologii Kanta ów filtr nosi miano tzw. kategorii scharakteryzowanych w poprzedniej części opracowania jako aprioryczne (a zatem upřednie) pojęcia intelektu lub zmysłu⁹. Ponieważ ów filtr (kategorie) jest z góry narzucony podmiotowi poznającemu, człowiek z konieczności musi poznawać jedynie to, co przejdzie przez ów wspomniany filtr.

W przypadku stanów wewnętrznych filtrem, przez który owe stany wewnętrzne przechodzą, jest kategoria czasu (Kant 2001: 76). Zdaniem niemieckiego filozofa wskutek przefiltrowania docierających przez człowieka stanów wewnętrznych przez kategorię czasu podmiot poznający postrzega własne stany wewnętrzne w ściśle określony sposób. W tym konkretnym przypadku kategoria czasu narzuca odbieranym przez człowieka stanom wewnętrznym

⁹ W tym właśnie rozważanym przypadku będą to pojęcia zmysłu.

umiejscowienie czasowe, a zatem pozwala na stosowanie do odbieranych wrażeń takich kategorii, jak równoczesność, uprzedniość, następczość. Oznacza to, że podmiot poznający rozpoznaje swoje poszczególne stany wewnętrzne jako dziejące się równocześnie bądź następujące po sobie w określonym porządku czasowym (Kant 2001: 81). W każdym razie istotny w epistemologicznym namyśle Kanta pozostaje fakt, że jest to jedynie wrażenie. Faktycznie owe stany wewnętrzne rozpatrywane w oderwaniu od kategorii czasu, przez które zostały przefiltrowane, nie mogą zostać określone ani jako równoczesne, ani jako następujące po sobie.

W przypadku drugiego z wyróżnionych rodzajów danych dochodzących do człowieka, a zatem danych pochodzących z zewnątrz, proces poznawczy jest bardziej skomplikowany. W każdym razie, żeby był możliwy ogląd zewnętrznego przedmiotu, koniecznym warunkiem zaistnienia relacji poznawczej pomiędzy człowiekiem a poznawanym przedmiotem jest istnienie owego przedmiotu (Kant 2001: 73; Wendland 2011: 87). Bez tego, zdaniem niemieckiego filozofa, nawiązanie relacji poznawczej byłoby niemożliwe – poznanie bowiem dokonuje się wskutek pobudzenia zdolności poznawczych człowieka przez poznawany przedmiot, a to pobudzenie nie mogłoby zaistnieć w przypadku braku poznawanego przedmiotu¹⁰. Dzięki odpowiednio przysposobionym zdolnościom poznawczym człowieka (ogład, pobudzenie) oraz istnieniu niezależnych od człowieka przedmiotów podmiot poznawczy, wskutek nawiązania relacji z poznawanym przedmiotem, w wyniku procesu zmysłowości otrzymuje subiektywne przedstawienie (wrażenie) tego przedmiotu, z którym wszedł w relację poznawczą.

Zdaniem Kanta jednak istnieje zasadnicza różnica pomiędzy wspomnianym przedstawieniem przedmiotu poznawanego, a więc wrażeniem dostępnym człowiekowi, a faktycznym przedmiotem poznawanym. Według niemieckiego filozofa faktyczna tożsamość przedmiotu, a zatem jego stan „sam w sobie” pozostaje dla człowieka niedostępny. Tym, co dociera do podmiotu poznającego, jest natomiast zjawisko¹¹. Faktycznie nie można postawić znaku równości pomiędzy stanem przedmiotu samym w sobie (a więc przedmiotem transcendentalem) oraz zjawiskiem. Z tego twierdzenia wynika bardzo istotny dla epistemologii Kanta wniosek, że człowiek nie jest w stanie poznać rzeczy takich, jakie one faktycznie są. Jedyne, do czego jest zdolny, to poznać przedmioty w taki sposób, w jaki mu się one jawią (Kant 2001: 89). To z kolei implikuje konkluzję, że świat jest tak naprawdę niepoznawalny.

W dostępnym człowiekowi zjawisku niemiecki filozof dopatruje się dwóch zasadniczych składowych go tworzących: materii oraz formy (Kant 2001: 74). Przez materię Kant rozumie tę stronę zjawiska, która odpowiada zaistniałemu wrażeniu, przez formę natomiast – rodzaj reguł odpowiedzialnych za uporządkowanie wrażenia według określonych kryteriów. W epistemologii Kanta bowiem istnieje zasadnicza różnica pomiędzy docierającym do podmiotu ludzkiego wrażeniem poznawanego przedmiotu a tym, w jaki sposób człowiek to wrażenie faktycznie spostrzega. Rzeczywiście w procesie poznania aktywną rolę pełni nie tylko przedmiot, z którym podmiot nawiązuje relację poznawczą i który dostarcza pod-

miotowi poznającemu wrażenie, ale również sam podmiot, który posiada wspomniane kryteria porządkujące docierające do niego wrażenie. W tym ujęciu można stwierdzić, że w epistemologii niemieckiego myśliciela materia zjawiska dana jest człowiekowi *aposteriori*, forma zaś – *apriori* (Copleston 2005: 211).

Z tego twierdzenia wynikają kolejne istotne wnioski. Skoro bowiem aktywne współdziałanie przedmiotu i podmiotu jest koniecznym warunkiem zaistnienia poznania, a materia i forma posiadają różny punkt wyjścia (aposterioryczny, aprioryczny), to w takim razie każde ludzkie poznanie zmysłowe jest z konieczności obciążone elementem apriorycznym. To z kolei prowadzi do konkluzji, że nie istnieje tak naprawdę poznanie czysto zmysłowe, pozbawione jakiegokolwiek związku z poznaniem rozumowym. W kontekście powyższych uwag łatwiej jest zrozumieć istotne w epistemologii Kanta rozróżnienie na zjawisko i fenomen. Zjawiskiem jest to wrażenie, które nie zostało jeszcze przefiltrowane przez przywołane kryteria rozumowe. Ponieważ jednak do człowieka takie wrażenia nie docierają, stąd też w sensie ścisłym podmiot poznający zjawisko przedmiotów nie ogląda. Ogląda natomiast ich fenomeny, a zatem wrażenia już przepuszczone przez odpowiednie filtry intelektu i stosownie uporządkowane według odpowiednich zasad (Copleston 2005: 211). W kontekście tej uwagi można zatem stwierdzić, że uporządkowanie docierającego do człowieka wrażenia jest koniecznym warunkiem jego odbioru przez podmiot poznający.

W kontekście tych obserwacji łatwiej jest już również zrozumieć wprowadzone przez Kanta opozycyjne pojęcia fenomenu i noumenu oraz przedmiotu transcendentalego (Drozdowicz 2010: 81; Kuźmich 2009: 50). Fenomen, jak już zauważono, określa tę stronę przedmiotu, którą podmiot poznający faktycznie spostrzega, noumen natomiast charakteryzuje tę drugą, niedostępną ludzkemu poznaniu stronę przedmiotu określaną niekiedy jako rzecz sama w sobie (Urbanowska 2015: 34). Noumen jednak, w odróżnieniu od przedmiotu transcendentalego, ma to do siebie, że może zostać oddany jakimś intelektualnym oglądem, a więc dostępnymi człowiekowi kategoriami. Przedmiot transcendentálny tymczasem jest wykorzystywany do nazwania rzeczy samej w sobie wyabstrahowanej z wszelkich dostępnych człowiekowi kategorii, a zatem całkowicie dla niego nieokreślonej i niedostępnej.

Na poprzednim etapie analiz zauważono, że filtrem, przez który przechodzą poznawane stany wewnętrzne, jest kategoria czasu pozwalająca na przedstawienie poszczególnych stanów w porządku czasowym. W przypadku wrażeń pochodzących z zewnątrz podmiotu poznającego ta kategoria również jest wykorzystywana przez intelekt, co sprawia, że człowiek poszczególne fenomeny przedmiotów jest w stanie odpowiednio uporządkować w czasie. Niemniej czas nie jest jedyną kategorią wykorzystywaną do porządkowania danych zewnętrznych. Według Kanta równie ważną rolę w tym przypadku pełni kategoria miejsca, która odpowiada za umiejscowienie dochodzących do przedmiotu poznającego fenomenów (Kant 2001: 76; Szrednicki 1983: 88). To właśnie dzięki aktywnej roli tej kategorii w procesie poznawczym człowiek jest w stanie spostrzegać poszczególne fenomeny w określonych relacjach przestrzennych (Sady 2013: 24). W kontekście epistemologii Kanta można pokusić się o postawienie pytania, czy kategorie czasu i przestrzeni mogą zostać wyabstrahowane i ujęte niezależnie od ich roli w procesie poznawczym. Według Kanta na tak postawione pytanie należy udzielić od-

¹⁰ Trochę inaczej, zdaniem Kanta, wygląda sytuacja w przypadku Boga. Stwórca nie musi być pobudzany przez poznawane przedmioty dlatego, że On poznawane przez siebie przedmioty stwarza.

¹¹ Zjawisko, jeżeli rozpatrujemy je w formie jeszcze nieuporządkowanej, lub fenomen, jeżeli zostało już przefiltrowane przez odpowiednie kategorie.

powiedzi pozytywnej. Dzieje się tak wtedy, gdy podmiot poznający usunie wszystkie poznawane stany wewnętrzne oraz dochodzące do niego zjawiska.

W oparciu o poczynione obserwacje może zostać postawiony pewien istotny problem: skoro czas i przestrzeń są jedynie kategoriami porządkującymi dane zewnętrzne, to czy istnieją one realnie? (Blum 2006: 51). Z jednej strony na tak postawione pytanie można by udzielić odpowiedzi pozytywnej. Nie można bowiem postrzegać zjawisk zewnętrznych inaczej, jak właśnie przez pryzmat kategorii czasowo-przestrzennych – każda rzecz oglądana przez człowieka musi być uczasowiona i uprzestrzenniona. W tym więc znaczeniu czas i przestrzeń mają istnienie realne. Z drugiej jednak strony na to samo pytanie można udzielić odpowiedzi przeczącej. Istota uzasadnienia takiego stanowiska opierałaby się na obserwacji, że kategorie czasu i przestrzeni są nijako pochodnymi intelektu i dotyczą jedynie zjawiskowej strony przedmiotu. Tymczasem przedmiot rozpatrywany jako byt sam w sobie pozostaje dla podmiotu niepoznawalny między innymi dlatego, że nie podlega on nałożeniu na siebie kategorii czasu i przestrzeni (Leszczyński 2013: 26). A zatem tak rozpatrywany przedmiot jest poza czasem i przestrzenią, co oznacza, że dla niego te kategorie nie istnieją. W tym znaczeniu można by zatem przyjąć, że czas i przestrzeń nie mają realnego istnienia (Copleston 2005: 215-216).

Świat intelektu

Obok zdolności odbierania wrażeń za pomocą zmysłów (zarówno tych dotyczących stanów wewnętrznych człowieka, jak również danych pochodzących z zewnątrz) człowiek ma również zdolność do myślenia danych przy wykorzystaniu pojęć, a zatem do wytwarzania przedstawień. Chociaż są to dwie różne władze ludzkie, to jednak faktycznie ściśle one ze sobą współpracują, i to do tego stopnia, że poznanie jest warunkowane przez kooperację obu tych władz (Kant 2001: 109). Zdolność do odbierania wrażeń za pomocą zmysłów bowiem dostarcza człowiekowi odpowiednie zjawiska poznawanych przedmiotów, zdolność do myślenia danych natomiast pozwala na ich pomyślenie. Bez pomyślenia zaś nie byłoby możliwe poznanie przedmiotów.

Do świata intelektu i drugiej z wymienionych władz należą aprioryczne zasady, które pełnią rolę kilkakrotnie wspomnianych już filtrów, przed które przedostaje się wspomniana rzecz (Urbanowska 2015: 34). Do tej pory wskazane zostały dwa takie filtry – czas i miejsce, które były kategoriami porządkującymi dane pochodzące z wnętrza człowieka oraz z zewnątrz¹². W przypadku intelektu niemiecki filozof wskazuje na dodatkowe kategorie będące tym razem filtrami, przez które przechodzą ludzkie myśli (Zirk-Sadowski 2011: 35; Sady 2013: 25.). W celu wyodrębnienia poszczególnych kategorii odpowiedzialnych za porządkowanie danych intelektu należy, zdaniem Kanta, oddzielić aprioryczne formy intelektu od jego form aposteriorycznych.

Kryterium, które ma pomóc w dokonaniu wspomnianego wyodrębnienia, jest zdolność wydawania sądów, będąca odpowiednikiem władzy myślenia (Kant 2001: 110). Przez władzę sądenia

(myślenia) niemiecki filozof rozumie jednoczenie różnego rodzaju przedstawień dostępnych człowiekowi w taki sposób, żeby za pomocą wykorzystanych pojęć utworzyły jedno poznanie. W praktyce w celu wyodrębnienia kategorii intelektu wystarczy wskazać poszczególne sposoby syntezy. W ten sposób każdemu wyróżnionemu rodzajowi sądu będzie odpowiadać właściwa mu kategoria intelektu. Sam Kant wskazał dwanaście kategorii intelektu pogrupowane w cztery zasadnicze obszary (ilość, jakość, stosunek, modalność) po trzy kategorie¹³: jedność, mnogość, wszystkość, realność, przeczenie, ograniczenie, substancja, przyczyna, wspólność, możliwość, istnienie, konieczność (Kant 2001: 111). Dla samego filozofa najważniejsze pozostawały kategorie stosunku, a zwłaszcza substancji i przyczynowości.

Należy również zauważyć, że Kant nie ograniczał kategorii intelektu tylko do wymienionych dwunastu elementów. Chociaż w opinii niemieckiego myśliciela owe dwanaście kategorii stanowi absolutny fundament filtrów intelektu, to jednak jest zasadne wskazywanie innych jeszcze kategorii, które również pełnią aktywną rolę w procesie ludzkiego poznania, a jednak nie są żadnym z tych dwunastu elementów. Sam Kant na oznaczenie tych drugorzędnych kategorii posługuje się pojęciem predykabilia. Odmienna nomenklatura (względem kategorii) ma również na celu pokazanie wtórnego ich charakteru. Dodatkowo o mniejszej randze predykabiliów świadczy również fakt, że sam filozof nie poświęcił im zbyt wiele miejsca ani nie zatroszczył się nawet o ich wymienienie, co uczynił w odniesieniu do kategorii (Kant 2001: 119).

Problemem, który może zostać postawiony w kontekście dotychczasowych analiz, jest pytanie o sposób doboru poszczególnych kategorii do konkretnego poznania ludzkiego. Co decyduje i na jakiej podstawie, że do porządkowania danego doświadczenia wykorzystywane są właśnie takie, a nie inne kategorie? Ustosunkowując się do tego problemu, niemiecki filozof odwołuje się do wyobraźni, która w jego ocenie pełni funkcję pośredniczącą pomiędzy intelektem a sferą zmysłową. To właśnie wyobraźnia ma odpowiadać za wytworzenie odpowiednich schematów, będących rodzajem metod wytwarzania obrazów. Rolą wspomianej wyobraźni jest ograniczenie stosowania poszczególnych kategorii do konkretnych zjawisk (Copleston 2005: 228).

Zestawienie myśli Arystotelesa i Kanta

Dokonując zestawienia myśli Arystotelesa i Kanta w odniesieniu do problematyki epistemologicznej, na samym początku warto zauważyć, że obydwaj filozofowie wyróżniają dwa rodzaje poznania w postaci poznania związanego ze sferą zmysłową oraz rozumową. W tym miejscu należy jednak zwrócić uwagę na dwie istotne kwestie. Po pierwsze, to Arystoteles wprowadza wyraźne rozróżnienie pomiędzy tymi dwoma sferami. Po drugie, chociaż w filozofii niemieckiego myśliciela wprowadzenie takiego rozróżnienia jest zasadne, to jednak ciągle należy mieć świadomość tego, że poznanie zmysłowe jest tak naprawdę w pewien sposób sprzężone z poznanie rozumowym do tego stopnia, że proces poznawczy bez udziału któregośkolwiek z tych czynników (zmysłowego, rozumowego) byłby niemożliwy. Tymczasem u Arystotelesa, chociaż poznanie rozumowe

¹² W przypadku stanów wewnętrznych kategorią porządkującą jest tylko czas, który porządkuje przychodzące dane w sposób bezpośredni – na dane zewnętrzne natomiast oddziałuje pośrednio.

¹³ Poszczególne kategorie zostały pogrupowane według kolejności wymienionych wcześniej działań.

dostarcza rozumowi przedmiotu jego poznania, to jednak proces poznania rozumowego spokojnie może przebiegać bez udziału czynnika zmysłowego (wyjawszy wspomniane dostarczenie przedmiotu poznania). Tym samym w epistemologii Stagiryty wspomniane sprzężenie dwóch sfer poznawczych nie występuje. W odniesieniu do stopnia złożoności problematyki poznawczej należy stwierdzić, że jest ona bardziej skomplikowana w systemie Kanta. Ów większy stopień złożenia wynika z jednej strony z dość precyzyjnego zakresu znaczeniowego wykorzystywanych terminów¹⁴, z drugiej zaś strony – z ilości poszczególnych komponentów pojęciowych tworzących epistemiczną wizję niemieckiego myśliciela¹⁵.

W odniesieniu do problematyki poznania zmysłowego, podobieństwa w myśli obydwu filozofów wydają się znaczące, przynajmniej w tych najogólniejszych kwestiach. Do elementów wspólnych filozoficznemu namysłowi Arystotelesa i Kanta na pewno należy zaliczyć konsekwentne uzależnienie możliwości poznania od występowania trzech komponentów: przedmiotu poznania znajdującego się poza podmiotem poznającym, możliwości poznawczych tkwiących w człowieku oraz relacji, która zawiązuje się pomiędzy tymi dwoma elementami. Co więcej, obydwaj myśliciele utrzymują, że owocem poznania jest wrażenie (zjawisko) niebędące w rzeczywistości całkowicie tożsame z przedmiotem poznania. Pomiedzy filozofami będzie jednak istnieć zasadnicza różnica w kwestii zdefiniowania zależności wrażenia od przedmiotu poznania. Według Arystotelesa powstałe w człowieku wrażenie jest formą poznawanego przedmiotu, a przy uwzględnieniu, że forma jest zasadą tożsamości bytu, to jednocześnie powstałe wrażenie jest dokładnym odzwierciedleniem poznawanego przedmiotu. Taką interpretację potwierdza dodatkowo wprowadzona przez Stagirytę nieomyślność poznania w przypadku odbierania przez poszczególne zmysły właściwych im przedmiotów poznania. Zupełnie inaczej funkcjonuje to w interpretacji Kanta. Po pierwsze, do człowieka dociera jedynie fenomen niebędący przedmiotem samym w sobie, gdyż do istoty rzeczy podmiot poznający dostępu nie ma (Evans 2014: XVIII). Oznacza to, że poznanie ludzkie jest omyślne i uzależnione od narzuconych filtrów poznawczych (miejsca i czasu). Po drugie, o ile Arystoteles przypisał poszczególne przedmioty poznania do właściwych im zmysłów, o tyle Kant wszystkie przedmioty poznania przypisuje do tych samych kategorii porządkujących. Wszystko zatem przechodzi przez ten sam filtr, a nie, jak u Arystotelesa, do poszczególnych zmysłów. Warto wreszcie przypomnieć, że w ujęciu niemieckiego myśliciela wrażenie nie składa się tylko z formy (jak u Arystotelesa), ale również z materii¹⁶.

W przypadku poznania rozumowego warto podkreślić zwłaszcza jeden element konsekwentnie eksponowany przez obydwu myślicieli – żeby poznanie rozumowe mogło zaistnieć, musi istnieć przedmiot tego poznania. Ten z kolei dostarczany jest podmiotowi poznającemu przez pośrednictwo zmysłów. W związku z tym dla

¹⁴ Aczkolwiek, jak już to zauważono na wcześniejszym etapie badań, sam Kant nie zawsze precyzyjnie korzystał ze wszystkich zdefiniowanych przez siebie terminów.

¹⁵ To z kolei spowodowane jest innym kontekstem historycznym, w którym przyszło Kantowi uprawiać filozofię – w jego czasach nauka dostarczyła wiedzy o wielu sposobach funkcjonowania świata na mikropoziomie, o czym Arystoteles nie mógł wiedzieć.

¹⁶ Aczkolwiek z drugiej strony należy uczciwie zauważyć, że owa materia w pewnej odległej analogii może przypominać Arystotelesowską formę przyswajaną przez człowieka.

obydwu filozofów poznanie rozumowe jest chronologicznie wtórne wobec poznania zmysłowego. Znacząca różnica będzie natomiast zachodzić w odniesieniu do kwestii autonomii tego rodzaju poznania. Jak już kilkakrotnie zauważono, Kant wiąże ściśle obydwa rodzaje poznania (zmysłowe, rozumowe), uzależniając je wzajemnie od siebie, podczas gdy Arystoteles postuluje oderwanie poznania rozumowego i przypisanie mu samodzielności poznawczej. Kolejną różnicą będą występujące u niemieckiego filozofa kategorie filtrujące poszczególne wrażenia, których to kategorii w filozoficznym namysle Stagiryty nie ma¹⁷.

Podsumowanie

Celem niniejszego opracowania była próba wskazania podobieństw oraz różnic w zakresie epistemologii dwóch wielkich myślicieli: Arystotelesa oraz Kanta. Osiągnięcie celu pracy było możliwe dzięki prezentacji myśli obydwu filozofów oraz zestawieniu ich koncepcji pod kątem wyznaczonego w niniejszym opracowaniu celu. Praca została podzielona na trzy zasadnicze części. W pierwszej kolejności zaprezentowano Arystotelesowską koncepcję poznania. Następnie analizy zostały zogniskowane wokół rozwiązań zaproponowanych przez Kanta. Wreszcie w części trzeciej porównano obie propozycje.

W świetle przeprowadzonych analiz stosunkowo niemały stopień podobieństwa pomiędzy poglądami obydwu myślicieli jest zauważalny jedynie na poziomie globalnym (wyróżnienie poznania zmysłowego i rozumowego, wskazanie wspólnych komponentów poznania, chronologiczne pierwszeństwo poznania zmysłowego). Wejście na poziom szczegółowy jednak ukazuje znaczące różnice w myśli Stagiryty i Kanta, które w znacznej mierze wynikają z rozbudowanego systemu poznawczego u niemieckiego filozofa. Jest jednak rzeczą zastanawiającą, że różne komponenty epistemiczne u poszczególnych filozofów miejscami wydają się pełnić podobne funkcje (np. kategorie i intelekt bierny). Sugerować to może istnienie pewnych wspólnych elementów epistemicznych, które jednak zostały nieco inaczej rozpisane u poszczególnych filozofów wskutek innych założeń systemowych.

Bibliografia:

1. Arystoteles, (1992) *O duszy* [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, tom 3, Warszawa: PWN.
2. Bird G., (2006) *The Revolutionary Kant: A Commentary on the Critique of Pure Reason*, Chicago: Carus Publishing Company.
3. Blum M.E., (2006) *Continuity, Quantum, Continuum, and Dialectic: The Foundational Logics of Western Historical Thinking*, New York: Peter Lang Publishing.
4. Cross R., (2014) *Duns Scotus's Theory of Cognition*, Oxford: Oxford University Press.
5. Copleston F., (2005) *Historia filozofii*, tom 6: Od Wolffa do Kanta, Warszawa: Pax.
6. Dąbrowski A., (2017) *Geneza i charakter współczesnego naturalizmu w filozofii* [w:] Krzych B.K., Wieczorek K.M., Wokół naturalizacji (w) filozofii, Siemianowice Śląskie: Fundacja „Dzień dobry! Kolektyw kultury”.

¹⁷ Aczkolwiek z drugiej strony warto byłoby rozważyć hipotezę, czy pewną rolę Kantowskich kategorii nie odgrywa w filozofii Arystotelesa intelekt bierny.

7. Drozdowicz Z., (2010) *O racjonalności w religii i w religijności (raz jeszcze)*. Wykłady, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.
8. Evans W.B., (2014) *General Introduction* [w:] Evans W.B., *The Incarnate Word: Selected Writings on Christology*, Eugene: Wipf & Stock.
9. Kant I., (2001) *Krytyka czystego rozumu*, Kęty: Antyk.
10. Kim H., (2015) *Kant and the Foundations of Morality*, Lanham: Lexington Books.
11. Krąpiec M.A., (2006) *Arystoteles* [w:] Maryniarczyk A., *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, tom 1, Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu.
12. Krokos J., (2013) *Odstanianie intencjonalności*, b.m.w.: Liberi Libri.
13. Kuniński M., (2012) *Filozofia jako praca Herkulesa* [w:] Cieśla-Korytowska M., Płaszczewska O., *Prace Herkulesa – człowiek wobec wyzwań, prób i przeciwności*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
14. Kuźmich K., (2009) *Immanuel Kant jako inspirator polskiej teorii i filozofii prawa w latach 1918–1950*, Białystok: Temida 2.
15. Leszczyński D., (2013) *Świadomość, świat, wartości. O metafizologii Andrzeja Póttawskiego* [w:] Leszczyński D., Rosiak M., *Świadomość, świat, wartości. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Póttawskiemu w 90. rocznicę urodzin*, Wrocław: Oficyna Naukowa PFF.
16. Marietta D.E., (1998) *Introduction to Ancient Philosophy*, New York: Sharpe.
17. Miller E.P., (2002) *Vegetative Soul, The: From Philosophy of Nature to Subjectivity in the Feminine*, New York: State University of New York Press.
18. Morawiec E., (2014) *Wybrane filozoficzne koncepcje rozumu ludzkiego i racjonalność*, b.m.w.: Liberi Libri.
19. Rubinstein E., (2014) *From Ecclesiastes to Simone Weil: Varieties of Philosophical Spirituality*, Madison: Fairleigh Dickinson University Press.
20. Sady W., (2013) *Spór o racjonalność naukową: Od Poincarégo do Laudana*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
21. Schmalfeldt J., (2011) *In the Process of Becoming: Analytic and Philosophical Perspectives on Form in Early Nineteenth-Century Music*, Oxford: Oxford University Press.
22. Sgarbi M., (2016) *Kant and Aristotle: Epistemology, Logic, and Method*, New York: Suny Press.
23. Szrednicki J.T.J., (1983) *The Place of Space and Other Themes: Variations on Kant's First Critique*, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
24. Urbanowska H., (2015) *Immanuel Kant i kwiat wiesiołka*, „Filozofuj!” nr 4.
25. Wendland M., (2011) *Konstruktywizm komunikacyjny*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe IF UAM.
26. Zirk-Sadowski M., (2011) *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska.